Şeyhi Kim Öldürdü? İsmail Hakkı Bursevî Dergâhında Bir Cinayet, Güç Savaşları ve Vakfiyenin Hikayesi

Agâh Enes Yasa

Giriş

11 Kasım 1853 gecesi, Bursa'nın Tuzpazarı semtinde, Hikmetizade Tekkesi'nin loş odalarında bir cinayet işlendi.[1] Şeyh Mehmed Hikmeti Efendi, dairesinde Kuran okurken, kimliği belirsiz bir el tarafından bıçaklanarak hayata veda etti. O geceyi izleyen sabah, yalnızca bir şeyhin ölümüyle değil, aynı zamanda bir dergâhın geleceğini belirleyecek uzun bir kavganın başlangıcıyla da hatırlanacaktı. Katil kimdi? Dergâhın en büyük gelir kaynağı olan vakıf köyleriyle yıllardır süren çekişmelerin bir sonucu muydu? Yoksa post kavgasında bir türlü geri adım atmayan akrabaların işi miydi?

Tasavvuf tarihine dair yaygın imge, huzurun, maneviyatın ve dinginliğin etrafında şekillenir. Tekke hayatı çoğu kez içe kapanmış bir maneviyat dünyası, dua ve zikirle örülü bir sükûnet atmosferi olarak anlatılır. Oysa bu anlatıların ardında, vakıf gelirlerinin paylaşımı, postun kime intikal edeceği, cemaat üzerindeki nüfuz mücadeleleri ve kimi zaman şiddetle sonuçlanan iktidar kavgaları vardır. Bursa'daki

[1] Ölüm tarihi ihtilaflıdır: Emir Sultan Dergâhı Mecmuası 9 Sefer 1270 (11 Kasım 1853) tarihini kaydederken, İsmail Hakkı Tekkesi'ndeki defter 21 Sefer 1272 (2 Kasım 1855) bilgisini verir. 17 Temmuz 1855 tarihli bir belgedeyse, onun bu tarihten daha önce vefat ettiği ifade edilir. Buna göre mecmuadaki bilginin daha doğru olduğu ileri sürülebilir; Bkz: Şemseddin Ulusoy, *Bursa Dergahları/ Yadigar-ı Şemsî* (yay. Haz. Mustafa Kara ve Kadir Altansoy), Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2021, s. 180

İsmail Hakkı Dergâhı, bu gerilimin en görünür yüzlerinden birini sunar; sufi geleneğin huzurlu yüzünün ardında saklı kalan çatışmaları gün yüzüne çıkarır.

Bu makale, 19. yüzyıl Bursa'sında İsmail Hakkı Dergâhının mikro tarihine odaklanarak, bir şeyhin öldürülmesiyle başlayan ve kardeşi Faik Efendi'nin şeyhliği sırasında devam eden uzun soluklu mücadeleleri incelemektedir. Cinayet, vakıf gelirleri üzerindeki çekişmeler, post kavgaları ve devletin mali politikaları üzerinden okunarak, şeyhliğin yalnızca bir manevi rehberlik makamının ötesinde karmaşık toplumsal, ekonomik ve siyasi ilişkiler ağı içinde tanımlanan bir pozisyon olduğu gösterilecektir.

İsmail Hakkı Bursevî'nin Ölümü Sonrası Tekkesinin Akıbeti

Bir tekkenin sosyal ve kurumsal tarihinde, şeyhlik silsilesinin kimlerin eline geçtiği, vakıf gelirleriyle birlikte en belirleyici unsurlardan biridir. Bu nedenle, İsmail Hakkı Bursevî'nin[2] 1725 yılındaki vefatının ardından dergâhın nasıl bir yönetime girdiğini ve özellikle Hikmetizade ailesinin kontrolü nasıl tesis ettiğini incelemek, sonraki yıllarda yaşanan gerilimleri anlamak için elzemdir.

Bursevî'nin ölümünden sonra post, oğlu Bahaeddin Efendi'ye intikal etmiş, ancak onun da 1727'deki erken ölümü üzerine dergâh yaklaşık yirmi yıl boyunca dağınık bir halde kalmıştı. Bu boşluk dönemi, tekkenin kurumsal sürekliliğinde önemli bir kırılmayı temsil eder. İşte bu bağlamda Bursevi'nin halifelerinden Tekirdağlı Hikmeti Mehmed Efendi'nin rolü öne çıkar. Hikmeti Efendi, henüz çocuk yaşta iken Bursevi ile Tekirdağ'da temas kurmuş, daha sonra Bursa'ya göç ederek Celvetiyye tarikatı içinde yükselmiştir. Seyr-i sülûkunu tamamlayan Hikmeti Efendi, İsmail Hakkı Tekkesi'ni içinde bulunduğu dağınıklıktan kurtararak 1751'de postnişin olmuş, dergâha çeşitli gelirler tesis etmiş ve yalnızca bir yıl süren şeyhliğinin ardından

[2] Makalenin bağlamı itibariyle yaşadığı dönemde ve sonrasında Osmanlı Ulemaları ve Sufileri arasında benzersiz bir yer edinmiş İsmail Hakkı Bursevi hakkında teferruatlı bilgiler aktaramıyorum ancak Bursevi hakkında güncel ve global bir okuma sunan şu kitabı salık veriyorum: Kameliya Atanasova, *Sufism and Power in the Ottoman Empire: The Writings of Ismail Hakki Bursevi (1653–1725)*, Edinburgh University Press, 2025.

1752'de vefat etmiştir.[3] Nitekim bu kısa süreye rağmen onun şahsında başlayan silsile, sonraki kuşaklarda dergâhın kaderini tayin eden hanedan gibi bir sürekliliğin temelini atmıştır. Bursevi'nin soyundan gelenlerin değil, Hikmetizadelerin şeyhlik postunu devralması, tasavvuf tarihindeki "kan bağı ile manevî evlat" arasındaki ayrımın tipik bir örneği olarak görülebilir.

Nitekim Şemseddin Ulusoy'un işaret ettiği üzere Bursevî, bir nutkunda kendi soyunun Rumeli kökenli Hikmetizadeler üzerinden devam edeceğini öngörmüştür.[4] Bu yorum, yazılı ve sözlü gelenekler ve manevi işaretler aracılığıyla meşruiyet tesis etmenin klasik bir örneği olarak da değerlendirilebilir. Dolayısıyla, Bursevî'nin vefatından sonraki yaklaşık yirmi yıllık dönem, tekkenin "sahipsiz" kaldığı bir boşlukla, ardından gelen Hikmetizade dönemiyle birlikte kurumsal kimliğini yeniden inşa ettiği bir eşik olarak görülmelidir. Döneminde dergâhın ve hatta bulunduğu sokağın "Hikmetizade" adıyla anılması, bu dönüşümün ne kadar köklü bir etki yarattığını açıkça ortaya koymaktadır.

Şekil 1, Bursevi Dergahı'nın ve Sokağın (Çıkmazın) adının "Hikmetizade" olarak göründüğü 1862 yılında Mühendishane-i Hümayun taradından yayımlanan "Bursa şehri harita mufassalası", SALT Araştırma Arşivi

[3]Ulusoy, a.g.e., s. 174
[4] Ulusoy, a.g.e., s. 176

İsmail Hakkı Bursevi ve halifesi Mehmet Efendi'nin soyundan gelen Hikmetizade Ailesi'nin sadece dergâhta görev yapan şeyhlerinin dahil olduğu soy ağacı şu şekildedir:

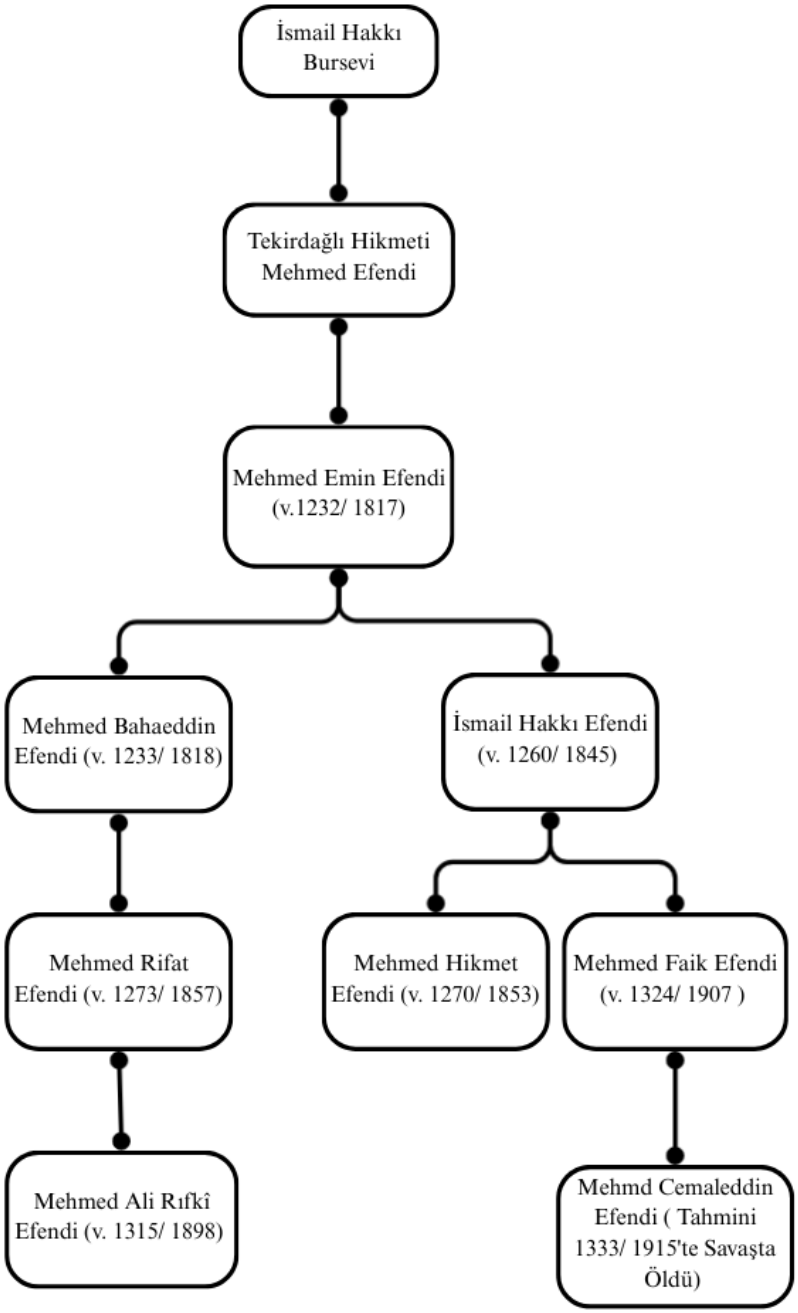
İsmail Hakkı Bursevi
Tekirdağlı Hikmeti Mehmed Efendi
Mehmed Emin Efendi (v.1232/ 1817)
Mehmed Bahaeddin Efendi (v. 1233/ 1818)
İsmail Hakkı Efendi (v. 1260/ 1845)
Mehmed Rifat Efendi (v. 1273/ 1857)
Mehmed Hikmet Efendi (v. 1270/ 1853)
Mehmed Faik Efendi (v. 1324/ 1907)
Mehmed Ali Rıfkî Efendi (v. 1315/ 1898)
Mehmd Cemaleddin Efendi (Tahmini 1333/ 1915'te Savaşta Öldü)

Küçükbalıklı Köyü ve Vakıfın Hikayesi

Bursa Ovası'nın sabah sisi, Küçükbalıklı'nın dereleri üzerinde ağır ağır yükselirdi. Her sabah köylüler dere kenarına inip elindeki orakla saz biçerdi; kurutulan bu sazlar kimi zaman bir süpürge, kimi zaman da ambalaj için örülen hasır sepete dönüşürdü. Çocuklar, baharın serin sabahlarında dut bahçelerine girip dallardaki yaprakları toplar, ardından evlerin küçük odalarında kımıl kımıl hareket eden ipekböceklerine sunarlardı. Yaz aylarında kiremit ocaklarının önünde yükselen duman, köyün uzaklardan seçilen işaret fişeği gibiydi. Kışın ise *Hatab*[5] korusundan getirilen odunlarla ısınılır, kiremit ocakları çalıştırılır ve tarım aletleri yapılırdı. Böylece doğa, köyün her anında hem geçim kaynağı hem de gündelik hayatın ayrılmaz parçasıydı.[6]

Yukarıda küçük bir hikayeyle sosyoekonomik yaşantısını özetlenen Küçükbalıklı, ya da o dönemki adıyla Balıklı-i Sagir, Osmanlı'nın vakıf düzeni içindeki bir köydü. Başlangıçta padişahın hassa köylerinden biri olup saray çevresindeki görevlilere tasarruf hakkı verilmiş, ardından bazı bölümleri kurulan vakıflarla parçalanmıştı. Örneğin, 1569'da Bursa'da sürgündeki Şeyhülislam Vani Mehmed Efendi'nin vakıfları arasında görülmesi, köyün ne kadar stratejik olduğunu gösterir. 1573 tahririnde de Derviş Mehmed oğlu Muhiddin'den Yeniçeri İlyas'a kadar pek çok kişi köyün farklı tarlalarını ve sazlıklarını kontrol etmekteydi. Bu kayıtlar, bir köyün aslında ne kadar çok çıkar odağının kesişim noktasına dönüştüğünü de gösterir. Köyün sınırları 1724 tarihli tahrir kaydında ayrıntılı şekilde çizilir: *Mondracı (veya Murdarca) Köprüsü'nden kuzeye Kavaklar'a, oradan Hacı Hüseyin'in yaptırdığı ahşap köprüye ve kiremithanelere, Çınarlıçeşme'ye, Balıklı Mezarlığı'na ve Hacı Hüseyin'in yaptırdığı kule ve Bursa yoluna…* Bu sınırlar, köyün coğrafi çerçevesi içindeki

[5] Hatab Korusu, sözlük tanımı olarak odun kesilmek için yetiştirilen ağaçlık alan anlamına gelmektedir.

[6] Bursa merkez ve civar sancakları kapsayan Hüdavendigar Vilayetindeki köylülerin endüstriyel hammaddelere duyulan ihtiyaçlarla 19. Yüzyıl ile değişen tarımsal faaliyetlerine değinen bir makale olarak bkz: Semih Çelik, "'No Work for Anyone in This Country of Misery': Famine and Labour Relations in Mid-Nineteenth-Century Anatolia," Leda Papastefanaki ve M. Erdem Kabadayı (der.), *Working in Greece and Turkey: A Comparative Labour History from Empires to Nation-States, 1840–1940* içinde, Berghahn Books, New York, 2020.

ekonomik damarlarının göstergesidir. Çünkü dere, sazlık, kovanlık, koru ve tarla ve mera bu sınırların içinde hayat buluyordu.

Demografi ise köyün kimliğini şekillendiren en önemli unsurlardan biridir. Raif Kaplanoğlu, köyün Bizans'tan miras kalan bir Rum köyü olduğunu söyler. 16. yüzyılda iki yeniçeri, onların hizmetindeki köleler, birkaç taze mühtedi ve topraksız köylüler vardı. 18. yüzyıla gelindiğinde nüfus biraz artmış, 14 Müslüman hâne köyde kayıtlıydır.[7] 19. yüzyıl ortalarında, yani Hikmeti Mehmed Efendi'nin öldürüldüğü 1853'te, varidat defterine göre Küçükbalıklı'da 31 hane bulunmaktaydı ve köyün toplam yıllık geliri 43.899 akçeydi. Bu hesaplara göre 15 hane orta-üst gelir grubuna dâhildi, yalnızca 1 hane ise fakir durumda görünmekteydi. Ortalama hane geliri 1.493 akçeydi ki bu meblağ, Küçükbalıklı'yı Bursa Ovası köyleri arasında orta gelir grubuna yerleştiriyordu.[8]

Sazdan kiremite, dut yaprağından ipek kozasına, odun kütüğünden yakacağa kadar her şey köylünün emeğiyle doğadan çıkarılıp dönüştürülüyordu. Bu üretim döngüsü iktisadi, sosyal ve kültürel bir örgütlenmeyi de beraberinde getiriyordu. Osmanlı köylüsünün gündelik yaşamı çoğu kez doğrudan doğayla müzakere hâlindeydi; doğa, vakıf düzeni aracılığıyla ekonomik sistemin içine çekiliyor ve köylü emeği bu sistemin sürekliliğini sağlıyordu.[9] Küçükbalıklı örneği, bu ilişkinin en somut görünümlerinden biridir: her kuşak hem vakfın düzenine hizmet ediyor hem de kendi geçimini sağlıyordu.

Sultan Abdülmecid devrinde, Darphane-i Âmire eski nazırı Hüseyin Hüsnü Bey, Bursa hassa-ı hümâyununa bağlı Küçükbalıklı köyünde yer alan 3.950 dönümlük tarla, sazlık, kovanlık, koru ve çayırı kapsayan arazinin öşr-i mukataasının mutasarrıfıydı. Bu durum, ömür boyu kullanım hakkı tanıyan klasik bir *bervech-i*

---

[7] Raif Kaplanoğlu, *Hüdavendigar Livası Tahrir Defteri Bursa Kazası*, Asa Kitapevi, Bursa, 2024, s. 83-4
[8] Raif Kaplanoğlu, *1844 Yılı Temettuat Defterlerine Göre Değişim Sürecinde Bursa'nın Ekonomik ve Sosyal Yapısı*, Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, Bursa, 2011, s. 151
[9] Suraiya Faroqhi, *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, I.B. Tauris, Londra, 2005 ; Huricihan İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

mâlikâne örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.[10] 1847 tarihli bir vakıf fermanına göre bu arazi, dönümü 25 akçe üzerinden 150 seneden beri 98.750 akçe bedel karşılığında işletilmekteydi.

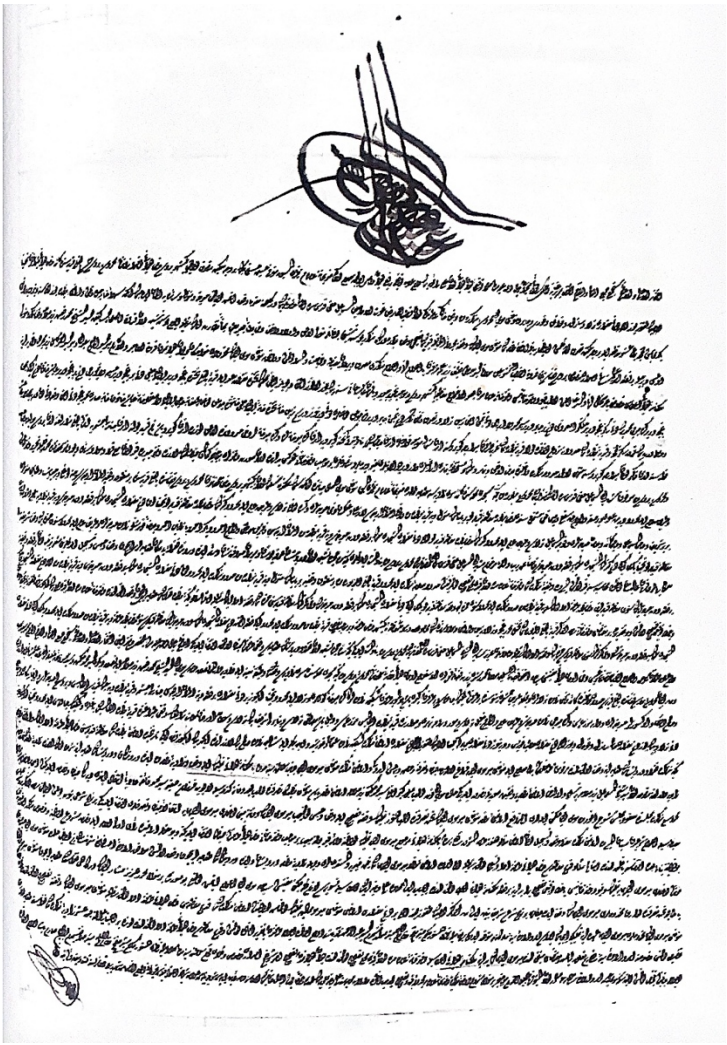

Bursevi Dergahı'na bağışlanan Küçükbalıklı'daki arazilerin vakfiyesi, VGM Arşivi, yay: H. Eldemir.

Hüseyin Hüsnü Bey'in vefatından sonra, varisleri Abdullah ve Kâmil Beyler, babalarının daha önce aynı köyde İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı'na vakfettiği bir menzil ve bir hadikaya (bahçe) ek olarak söz konusu 3.950 dönümlük arazinin de vakfedilmesine karar verdiler. Aslında Hüseyin Hüsnü Bey hayattayken bu arazilerin de vakıf kapsamına alınması öngörülmüşse de ne sebeple olduğu bilinmez, süreç

[10] Ayrıca bkz: Mehmet Genç, "Mâlikâne", Tdv İslâm Ansiklopedisi, Https://İslamansiklopedisi.Org.Tr/Malikane (16.09.2025).

tamamlanmamıştı. Ancak 1847 tarihli, Sultan Abdülmecid tuğralı bir fermanla bu eksiklik giderilmiş, araziler resmen vakfa dahil edilmiş ve köyde mülk sahibi olan diğer şahıslara da durumun ve vakfın sınırlarının tebliğ edilmesi istenmişti.[11] Öte yandan, vakıf resmî olarak belgelenmeden evvel, 1844 tarihli temettuat defterinin Küçükbalıklı köyüne ait kayıtları, Hikmetizade Tekkesi'nin o dönemki şeyhi Refet Efendi'nin hatırı sayılır bir mal varlığına sahip olduğunu göstermektedir. Defterdeki verilere göre Refet Efendi'nin mülkiyetinde 600 dönüm çayır, 600 dönüm tarla ve 400 dönümü kiraya verilmiş olmak üzere toplam 1.600 dönüm arazi bulunmaktaydı. Ayrıca yeğenleri ve kendisinden sonra sırayla şeyh olacak olan, Hikmet Molla ve Faik Molla da babaları İsmail Hakkı Efendi'den intikal eden 820 dönüm arazi üzerinde tasarruf sahibiydiler.[12] Buradan hareketle, vakfın resmîleşmesinden önce dahi tekkenin maddi dayanaklarının güçlü bir şekilde oluştuğu, ancak bu birikimin ilerleyen yıllarda hem aile içi rekabetin hem de köylü şeyh ilişkilerinin temel gerilim alanlarından biri hâline geleceği anlaşılmaktadır.[13]

Burada literatürde sıkça rastlanan bir yanlışı düzeltmek gerekir. Çeşitli çalışmalarda, Küçükbalıklı vakfiyesi öncesinde Bursevî Dergâhı'nın düzenli bir vakıf gelirine sahip olmadığı varsayılmıştır. Oysa arşiv belgeleri, dergâhın farklı dönemlerde Bursa'daki çeşitli gelirlerden fon sağladığını göstermektedir. Nitekim 1805 yılı ve sonrasına ait kayıtlarda, Şeyh Mehmed Emin Efendi'ye, tıpkı babası Hikmeti Mehmed Efendi döneminde olduğu gibi, Mudanya gümrüğünden imamlık vazifesi karşılığında 288 ila 300 kuruş arasında maaş tahsis edildiği görülmektedir.[14] Bu veriler, dergâhın sürekli

[11] Tapu Kadastro Arşivi Ferman Kısmı, 1-6 T. 05. 04. 1263 -1; Belgeyi Yayımlayan: Hayrettin Eldemir, İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2023, s. 199-204.
Bu makalede dergâha ilişkin kullanılan Osmanlıca belgelerin neredeyse tamamı Eldemir'in yayımladığı çalışmadan alınmıştır. Belgelerin yayımlanmış transkripsiyonları esas alınmakla birlikte, ilgili kısımlar orijinal belgelerle de karşılaştırılmıştır. Etik bir sorun oluşmaması için her dipnotta ayrıca Eldemir'in çalışmasındaki sayfa numaralarına atıfta bulunulmuştur.
[12] Raif Kaplanoğlu, *1844 Yılı Temettuat Defterlerine Göre Değişim Sürecinde Bursa'nın Ekonomik ve Sosyal Yapısı*, s. 106.
[13] Bu noktada vurgulamak gerekir ki, bu araziler de tekke Vakfının mülkü müydü, yoksa şeyh efendilerin kendi malları mı, net bir ayrım yapmak hayli zor.
[14] Cafer Çiftçi, *Osmanlı Döneminde Mudanya İskelesi ve Gümrüğü,* Bursa Kültür A. Ş., Bursa, 2012, s. 73

bir vakıf gelirine sahip olmasa da belirli dönemlerde devlet tarafından desteklendiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Maddi boyutlara dair bu kadar ayrıntıya girmemizin nedeni, ilerleyen sayfalarda ele alınacak çekişmelerin zeminini hazırlamaktır. Zira şeyhler ve onların aileleri için Küçükbalıklı köyünün öşür gelirleri, neredeyse tek geçim kaynağını teşkil ediyordu. İmamlık ya da dini hizmetler dışında başka bir mesleki gelir kapısı bulunmadığından, bu gelirlerin korunması uğruna yıllarca mücadele verilmiş, hatta aile fertleri arasında dahi rekabet doğmuştur. İşte bundan sonra anlatılacak olanlar, önce ağabeyi Hikmeti Mehmed Efendi ile, ardından da tek başına postnişin olan Faik Efendi'nin hikâyesi etrafında şekillenen uzun bir iktidar ve geçim mücadelesinin sahnesidir. Okuru şimdi, dergâhın manevi otoritesinden ziyade maddi varlıkları üzerinden gelişen bu çekişmeli dünyaya davet ediyoruz.

Mehmed Hikmet Efendi'nin Ölümü ve Sonrası

Şeyh İsmail Hakkı Efendi'nin vefatıyla birlikte post, en büyük oğlu Mehmed Hikmet Efendi'ye geçti. Öte yandan kardeşi Faik Efendi ve kuzenleri Rıfkı Efendi de şeyhlik hissesi sahibiydi. Yeni elde edilen vakıf köyünün sorunları kapıyı çalıyor, genç şeyhi zor günler bekliyordu. Daha önce de değindiğimiz gibi vakfiye kayıtları bize bu toprakların sınırlarının 1847'de belirginleştiğini söylüyor. Abdullah ve Kâmil Beylerin vakfetmesiyle dergâhın vakfiyesinin yeni sınırları bir kez çizilince, bir anda 3950 dönümlük koca bir arazi vakıf malı olarak tescil edildi. O zamana kadar bu toprakları işleyen köylüler ve mülk sahipleri için bu, büyük bir değişimdi. Onlar açısından alışageldikleri kullanım biçimleri altüst olmuş, yeni efendilerin kontrolüne girmişlerdi. İşte bu gerginliğin, kısa süre içinde Şeyh Hikmet Efendi'nin bıçaklanarak öldürülmesine varacak bir krizi doğurduğunu iddia edebiliriz.

Resmî belgeler burada suskun. Ölümün ardından teamüller gereği abisinden kalan bütün hisselerin Faik Efendi'ye geçtiğini biliyoruz ama ölüm sebebini anlatan doğrudan bir kayıt elimizde yok. Buna karşılık Şemseddin Ulusoy'un aktardıkları ve ondan yararlanarak yazan Kâmil Kepecioğlu'nun sözleri, ölümün köylüler tarafından

tutulan bir kiralık katil ya da köylülerin kışkırttığı biri tarafından gerçekleştiğine işaret ediyor. Ulusoy, bu bilgiyi hem dergâhın kendi defterlerine hem de Narlı Dergâhı şeyhi Fahreddin Efendi'nin notlarına dayandırıyor.[15] Demek ki bu cinayet, Bursa'daki diğer şeyhler arasında da konuşulmuş, tarih düşülmüş ve kayda geçirilmiş. Akrabalarının işin içinde olduğu yönündeki rivayet ise daha az inandırıcı görünüyor. Ama kesin olan şu: Hikmet Efendi bıçaklanarak öldürüldü.

Şekil 2 Tuzpazarı/ Bursa'daki İsmail Hakkı Bursevi Haziresi; şebeke içindeki Bursevi'nin 1900 yılında Hacı Ali Paşa tarafından yaptırılan mezarı, diğer taşlarsa Hikmetizade ailesinin fertlerine ait.

Atilla Aytekin'in Osmanlı köylüsü üzerine yaptığı çalışmada işaret ettiği üzere, tarih yazımında köylüler çoğu kez edilgen, devlete bağlı ve kendi iradesinden yoksun

[15] Her iki defteri de 1 yılı aşkın biçimde Bursa'daki dergahlardan intikal eden hemen her eserin muhafaza edildiği İnebey Yazmalar Kütüphanesinde aramamıza rağmen bir neticeye varamadık. Bu nedenle Ulusoy ve Kepecioğlu'nun eserlerinde aktardığına riayet etmekten başka çare bulunmuyor; Ulusoy, a.g.e, s. 180 ; Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü II. Cild*, Bursa Kültür A.Ş., Bursa, 2010, s. 183.

unsurlar olarak tasvir edilmiştir. Oysa Osmanlı tarihinin farklı evrelerinde kırsal alanda protesto ve isyan örnekleri dikkat çekmektedir. 16. ve 17. yüzyıllardaki Celali ayaklanmalarından 19. yüzyıl Balkan hareketlerine kadar geniş bir yelpazede köylüler, kendi toplumsal ve ekonomik sıkıntılarından kaynaklanan taleplerle sahneye çıkmışlardır. Aytekin'in incelediği 1849 1850 Vidin isyanı, köylülerin yalnızca milliyetçi aydınların kışkırtmalarıyla hareket eden edilgen topluluklar olmadığını, aksine artı ürünün denetimi ve dağılımına ilişkin somut taleplerle bağımsız bir aktör olarak öne çıktıklarını göstermektedir.[16] Bu çerçeve, Şeyh Hikmet Efendi'nin ölümü etrafında gelişen olayı anlamak için de kullanışlıdır. Eğer gerçekten vakıf köylülerinin eylemiyle gerçekleşmişse, bu hadise, Osmanlı tarihi açısından son derece özel bir örnek teşkil etmektedir. Çünkü burada, "kutsal" addedilen bir şeyhe karşı köylülerin doğrudan başkaldırısı söz konusudur. Dünya tarihindeki benzer örnekler de aynı temel çatışmayı açığa çıkarır: toprağı işleyenler ile artı ürüne el koyanlar arasındaki yapısal gerilim.

Osmanlı'daki vakıf düzeni, Avrupa'daki feodal mekanizmalarla belirgin benzerlikler taşımaktaydı. Vakıf mütevelliliği babadan oğula intikal ediyor, köylüler vakıf topraklarını işliyor ve artı ürünün bir bölümünü vakıf lehine devretmekle yükümlü tutuluyordu.[17] Bu gelirlerin "kutsal" amaçlara yönlendirilmesi, köylünün gözünden bakıldığında onun emeğinin karşılığının sürekli elinden alınması anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla çatışmalar çoğunlukla vakıf arazilerine izinsiz girme, kira ödememe ve özellikle sınırları net belirlenmemiş meralar üzerinden ortaya çıkıyordu. Köylüler, kendi geçimlik ihtiyaçlarını önceleyerek artı ürünü devretmeyi reddedebiliyor, bu düzenin temsilcisine ister şeyh ister mutasarrıf olsun, itaat etmeyi zorunlu görmüyorlardı.

---

[16] E. Attila Aytekin, "Peasant Protest in the Late Ottoman Empire," *International Review of Social History*, cilt 57, sayı 2, Ağustos 2012, s. 191–227.

[17] İlk dönemlerde vakıfların yöneticiliğini doğrudan şeyh efendiler üstlenmekteydi. Ancak özellikle 18. yüzyıldan itibaren, şeyhliğin babadan oğula ya da aile içindeki en yaşlı üyeye geçtiği bir sistem giderek yerleşmeye başladı. Hatta bazı vakıflar kurulurken, vakfiyelere "yalnızca şeyh ailesinden gelen kimseler mütevelli olabilir" şeklinde kayıtlar düşüldü. Böylece dergâhların vakıfları, aile içinde miras bırakılabilir bir nitelik kazandı.

Belgelerde de görüldüğü üzere, söz konusu tartışma köyün meralık alanı üzerinden çıkmıştır. Dut bahçeleri, sazlıklar veya korular gibi doğal sınırları oturmuş alanlardaki sorunlar daha az gözlemlenirken, sınırları muğlak olan meralar çoğu kez çatışmalara zemin hazırlamaktaydı. Hayvan otlatmak için kira vermeyi reddeden köylülerin tutumu, yalnızca ekonomik bir tavır değil, aynı zamanda toprak üzerinde meşruiyet iddiasında bulunan otoriteye karşı açık bir meydan okumaydı. 1915'te Karacabey'de Haydar Çiftliği mutasarrıfı Hacı İlyas Efendi ile Kemerbent köylüleri arasında çıkan meralık kavgası da bu yapısal gerilimin bir başka örneğini sunar.[18]

Osmanlı arşiv belgeleri, sınırları kesin çizgilerle belirlenmemiş meralık alanlarda, çoğunlukla kentli veya *devletlü* toprak sahipleriyle, geçimlik hayvancılık ve tarım yapan köylüler arasında süregelen çatışmalarla doludur. Bu toprak sahipleri kimi zaman İstanbul, Ankara ve Bursa gibi kent merkezlerinde yaşayan, belki de arazilerini hiç görmeyen kişilerdi. Buna karşılık, köylüler artı ürünü teslim etmeyi reddederek, otoriteye boyun eğmeyen, gerektiğinde ise bu otoriteyi ortadan kaldırabilecek kadar güçlü toplumsal aktörler olarak ortaya çıkmaktaydılar.

Hikmet Efendi'nin ölümü bu bağlamda, sıradan bir cinayet değil, vakıf düzeni ile köylü emeği arasındaki yapısal çatışmayı görünür kılan bir vakadır. Bir yanda vakıf gelirlerini koruyarak dergâhın iaşesini sürdürmeye çalışan şeyh, öte yanda emeğini denetimsiz biçimde kullanmak isteyen köylüler... Bu vaka, Osmanlı sosyal dokusundaki gerilimleri açığa çıkaran, köylülerin artı ürüne el konmasına yönelik tepkilerinin nadir fakat güçlü bir örneği olarak tarihteki yerini almaktadır. Aynı zamanda, Vidin örneğiyle birlikte düşünüldüğünde, Osmanlı köylüsü edilgen değil, dünya tarihindeki köylü toprak sahibi çatışmaları zincirinin önemli halkalarından biri olduğunu göstermektedir.

Hikmet Efendi'nin ölümü sonrası geride bıraktığı yetim evlatlarını da yeni bir bürokratik anlayış ile karşılaşacakları zor günler bekliyordu. 1855 depremi, Bursa'yı yerle bir etmişti. Sokaklar taş, evler toprak yığınına dönmüş, kentin kalbi paramparça

[18] Kaplanoğlu, *1844 Yılı Temettuat Defterlerine Göre Değişim Sürecinde Bursa'nın Ekonomik ve Sosyal Yapısı*, s.124

olmuştu. Aradan 1860'larda Ahmet Vefik Paşa, müfettiş sıfatıyla kenti yeniden ayağa kaldırmak için işe koyuldu. Yeni yollar, yeni caddeler, daha "modern" bir Bursa yaratmak istiyordu. Ama her yeni yol, aslında bir yıkım demekti. Evler, dükkânlar, türbeler, mezarlıklar birer birer haritadan siliniyordu. Şehrin insanları hem Müslüman hem gayrimüslim, bu sert dönüşümün mağduruydu. O günlerde Bursa'da dilden dile dolaşan bir hikâye vardı. Paşa, Çekirge 'de "Yürüyen Dede'nin türbesini yol için kaldırmak isteyince kalabalığı toplamış, yüksek sesle "Yürü ey meşhur baba, yürü!" diye bağırmıştı. Sonra kulağını yere dayayıp "Baba yürüdü, gitmek istiyor" demişti. Ardından türbe yıkıldı, yol açıldı. İster gerçek olsun ister uydurma, bu fıkra halkın hafızasında Paşa'nın sert şehircilik hamlelerinin simgesi olarak kaldı.[19]

Bu yıkımlardan, 1863'te Hikmet Mehmed Efendi'nin yetimleri de payını aldı. Tuzpazarı'ndaki bakkal dükkânı yol açma çalışmaları sırasında yıkıldı. Ne yeni bir dükkân yeri verildi ne de bedeli ödendi. Ortada adeta haksız bir kamulaştırma örneği vardı. Belgeler, dükkânın Hikmet Efendi'nin çocukları Hafize Hatun ve henüz küçük yaşta olan İsmail Hakkı Efendi'ye ait olduğunu, işletmenin ve bir hissenin ise Bakkal Dimitri adlı kişiyle ortak yürütüldüğünü gösteriyor.[20] İki yetimin vekili Raşid Efendi, meseleyi çözmek için aylardır Ahmet Vefik Paşa'ya dilekçeler yazıyor, fakat sonuç alamıyordu. Dilekçelerinde hem kendi sefaletini hem de vekili olduğu yetimlerin perişanlığını duygusal bir dille anlatıyordu.[21] Nihayet merkezden gelen emirler üzerine Paşa, yetimlere yeni dükkânlar tahsis edilmesini sağladı. Ancak işler burada da sarpa sardı. Çünkü verilen dükkânlar, mühendis *Mösyö Batyano* (?)'nun hazırladığı yeni kent planı çerçevesinde kısa sürede yıkıldı. Sonrasında Çıkrıkçılar Çarşısı'nda yeni bir arsa tahsis edildi. Burada bir dükkân inşa edilecekken, arsanın başka bir şahsa ait olduğu anlaşıldı. Sahip, inşaata mâni oldu ve dükkânın değerinin 25 bin

[19] Beatrice Saint-Laurent, "Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa'nın Yeniden Biçimlenmesi", Paul Dumont ve François Georgeon (der.), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, çev. Ali Berktay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 88.
[20] BOA, MVL. 507. 33. 1, 1283, Eldemir, a.g.e. s. 248
[21] BOA, MVL. 732.45. 2. 1283, Eldemir, a.g.e. s. 254

kuruşu bulduğunu iddia etti. Merkez, bu iddiayı araştırdı ve çözüm olarak, arsa sahibine uygun bir bedel ödenmesini öngördü.[22]

Ancak süreç yıllarca neticelenmedi. Ne merkez bu kadar yüksek bir bedeli ödemeye yanaştı ne de arsa sahibi ikna edilebildi. Sonunda, çıkmazı çözmek için "ara yol" bulundu: Yetimlere eski dükkânlarının daha küçük bir kopyasını yapma izni verildi. Fakat bu kez de çevredeki esnaf itiraz etti; yeni dükkânın kendi önlerini kapatacağını ve dükkanlarının şerefesini düşüreceğini ileri sürdüler. Buna rağmen yerel idare ve merkez bu çözümü uygulamaya kararlıydı. Nihayetinde yeni dükkân, iki tarafından yol geçen bir parselin ucuna, üçgen biçiminde bir köşe dükkân olarak inşa edilmek üzere planlandı. Kıymeti 20 bin kuruşu bulacak deniyordu.[23] Bundan sonrası ise belirsizdir. Eldeki belgeler, meselenin nasıl sonuçlandığını söylemiyor. Evkaf Nezareti'nin dosyalarda görünmemesi, bu dükkânların vakıf malı olmadığını, doğrudan Hikmet Efendi'den evlatlarına intikal etmiş özel mülk olduğunu düşündürüyor. Bütün bu yaşananlar, 19. yüzyıl ortasında Bursa'da hayata geçirilen yeni şehircilik anlayışının insanların, hele ki yetimlerin hayatında nasıl büyük sarsıntılar yarattığını açıkça ortaya koyuyor. Bir yandan devletin modernleşme iddiasıyla kurmaya çalıştığı yeni düzen, diğer yandan bu düzenin yıkıma uğrattığı eski sahipler… Sonunda görüyoruz ki bürokrasi, sert adımlarına rağmen taviz vermek zorunda kalıyor. "Öyleyse eski dükkânın yerine bir benzeri yapılsın" noktasına gelinmesi, aslında devletin, yeri geldiğinde gündelik hayatın direnci karşısında nasıl geri adım atmak zorunda kaldığını çok iyi gösteriyor.

Şeyh Faik Efendi'nin Bitmeyen Mücadeleleri: Vakıf Kavgasından Gündelik Çekişmelere

Hikmet Mehmed Efendi'nin vefatının ardından, dergâhta şeyh olabilecek iki kişi öne çıkmıştı: Faik Efendi ve amcasının oğlu Rıfkı Efendi. Rıfkı Efendi, babası Rıfat Efendi'den kendisine intikal eden şeyhlik hissesine sahipti; ancak vakfiyede ve ekber-erşed sisteminde belirtilen şartlar gereği, dergâhın liderliği ve vakfın gelirlerinin

[22] BOA, MVL. 732. 45. 4, 1283, Eldemir, a.g.e. s. 258
[23] BOA, ŞD. 1535. 4. 4., 1288, Eldemir, a.g.e. s. 274

mütevellisi Faik Efendi olmuş, biraderinden kalan vakfiye sorunlarını yönetme sorumluluğunu da üstlenmişti.

İçeride yaşanan gerilimler ise kısa sürede açığa çıkacaktı. 1273/ 1857 tarihli bir mazbata ile dergâhın tüm gelirlerinin Faik Efendi'nin kontrolünde olacağı resmen teyit edilmiş, bunun dışında hiçbir kişinin müdahale hakkı bulunmadığı kayda geçirilmişti. Ancak aynı belgede, Hikmet Mehmed Efendi'nin küçük oğlu İsmail Hakkı ve Faik Efendi'nin amca oğlu Rıfkı Efendi'nin teorik olarak yarım şeyhlik hissesine sahip oldukları da doğrulanmıştı.[24] Buna rağmen Rıfkı Efendi, herhangi bir gerekçe olmaksızın Balıklı vakfiyesinden kendince pay almaktaydı. Faik Efendi, bu durumu bizzat yetkililere iletmiş ve derhal müdahale edilmesini talep etmişti.[25] Rıfkı Efendi'nin dergâhtaki konumu ve bu gerilimin ilerleyen yıllarda ne ölçüde devam

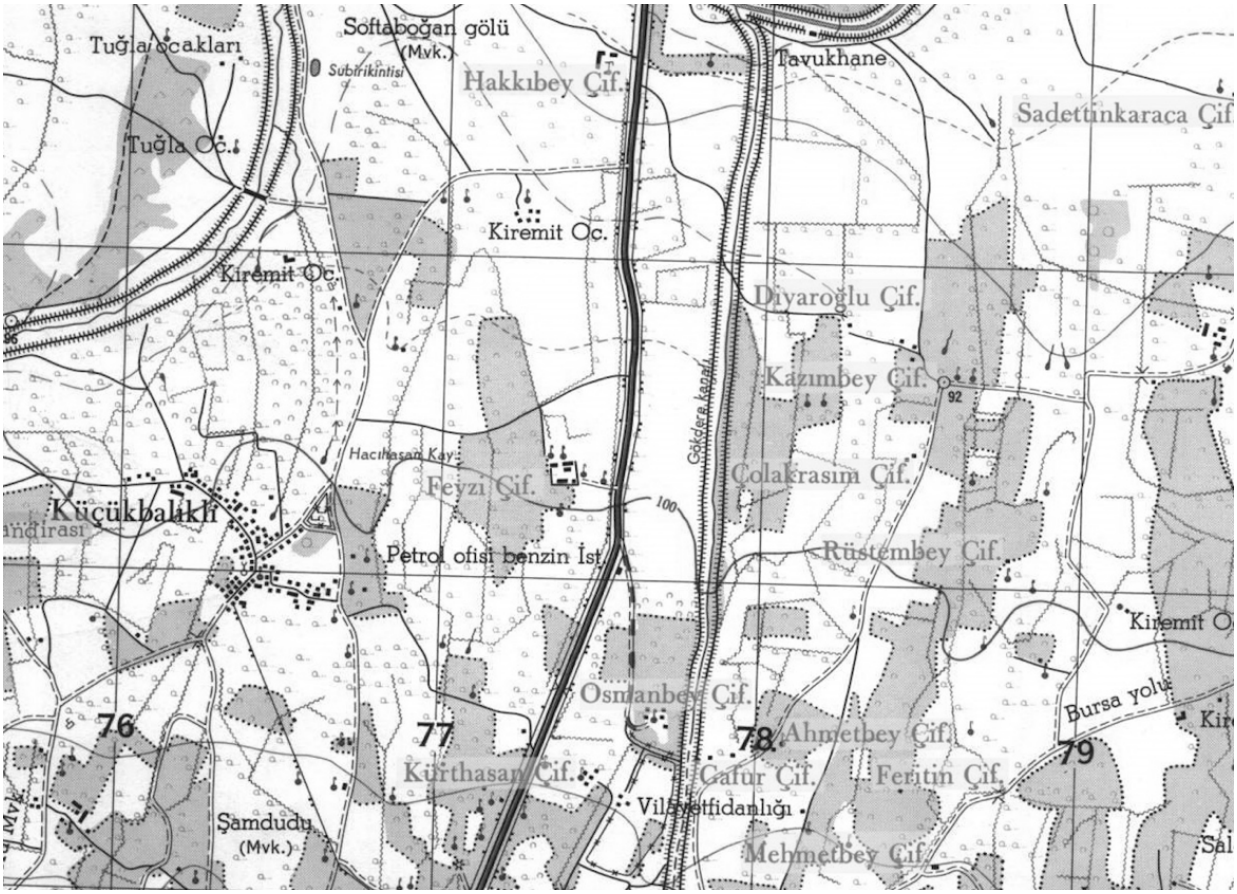

Şekil 3, 1950'lerde hazırlanmış Bursa Ovasındaki çiftlikleri ve köyleri gösterir askeri haritadan ayrıntı. Küçükbalıklı köyü ve civarındaki kiremit ocakları ayrıntısı o yıllarda da halen devam etmektedir. (Serdar Kuşku'ya Teşekkürler)

[24] BOA, EV. MH. 665. 3-8. 1273, Eldemir, a.g.e. 229
[25] BOA, EV. MKT. 441. 116, 1285, Eldemir, a.g.e. s. 266

ettiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, kendisinin hiçbir zaman şeyh olamayarak 1898 yılında dergâhtaki odasında vefat ettiği anlaşılmaktadır.[26] Bu tablo, 19. yüzyıl Bursa'sında vakıf gelirleri ve postun miras yoluyla geçişi konusunda aile içi çekişmelerin ne denli belirleyici olduğunu ve tekkenin iç yapısında hisse hakların somut gerilimlere dönüşebildiğini gözler önüne seriyor.

Vakıf Arazileri ve Muhacirler Sorunu

1877–78 Osmanlı-Rus (Doksan Üç) Harbi'nin ardından Anadolu şehirlerine dalgalarla yayılan göçmen kafileleri Bursa'ya ulaştığında, şehrin ufku bambaşka bir manzarayla karşılaştı. Günlerce süren yolculuktan yorgun düşmüş yüzlerce aile, kadın, çocuk ve yaşlı, elinde avucunda ne varsa yanına almış, Bursa ovasının köylerine doğru dağılıyordu. Her konaklamada yeni bir kargaşa doğuyor; boş buldukları harman yerlerine, çayırlara, bağ diplerine derme çatma kulübeler kuruyor, bir süre sonra da orayı kendi mekânları gibi sahipleniyorlardı. Balıklı köyünün civarında manzara farklı değildi. Hikmetizade Dergâhı'na ait meralık alanlara da muhacir çadırları kurulmuştu. Vakfın kiracısı çobanlarının hayvan otlattığı, köylülerin harman kaldırdığı arsaların ortasında şimdi çocuk sesleri yankılanıyor, geceleri derme çatma ocaklarda kaynayan kazanların dumanı yükseliyordu. Fakat bu yeni hayat, vakıf düzenini yerinden ediyordu. Vakıf açısından belli bir iktisadi düzen içerisinde değerlendirilen hatab korusunun ağaçlarının dalları izinsizce kesiliyor, ekili alanlara hayvanlar salınıyor, köy ahalisiyle muhacirler arasında küçük kavgalar sık sık patlak veriyordu. Faik Efendi için bu manzara tahammül edilemezdi.

Ömrünü Balıklı'daki vakıf arazilerini korumak uğruna geçirmiş, yerel köylülerle birçok dava görmüş, şimdi ise karşısında devasa bir sorun bulmuştu: muhacirler. Oturmuş bir düzenle bu düzene aşina olmayan yabancıların çatışmasını izlediğimiz bu olayda Faik Efendi, sabaha varmadan mürekkebini hazırlamış, Bab-ı Âli'ye

[26] Şemseddin Ulusoy'un anlattığına göre Rıfkı Efendi, eşiyle boşandıktan sonra bir daha eskisi gibi olamamıştı. Musikişinaslığı bile bırakmış, günlerini dergâhın harem dairesinde geçirmiş ve afyon müptelası olmuştu. Ölümü bile sessiz ve sakin bir biçimde olmuştu, bkz: Ulusoy, a.g.e., s. 180

hitaben şikâyetnamesini kaleme almıştı. Yazısında yalnızca hukuki bir hak ihlalinden ve manevi bir araziye tecavüzden bahsediyordu. Çünkü onun gözünde vakıf arazileri sadece tarla değil, ecdadından miras kalan bir emanet, "fukara" cemaatin iktisadi dayanağı, tekkesinin haysiyeti idi. "Muhacirlerin derhal başka yere nakillerini" istiyor, bu işin tekke düzenini bozacağını dile getiriyordu.[27]

Üstelik yalnız o değil, başka şeyhler de aynı sıkıntıyı yaşıyordu. Birkaç yıl sonra Mevlevîhane'nin Şeyhi Şemseddin Dede, aynı yakınmaları dillendirdi: Balıklı köyünün komşusu Dikencik Çiftliği arazisine yerleşen muhacirler dut ağaçlarını kesiyor, dergâhın gelirini yok ediyordu. Şemseddin Dede ise Faik Efendi'den farklı olarak meseleyi daha pragmatik bir dille ele almış, muhacirler çıkmıyorsa hiç değilse kira versinler, demişti.[28] Bu sahneler, geç 19. yüzyıl Bursa'sının gerçeklerini bütün çıplaklığıyla gösterir. Bir yanda savaştan kaçıp gelen, karnını doyuracak bir tarlaya muhtaç muhacirler; öte yanda tekke vakıflarının arazileri üzerinden geçim ve otorite kuran şeyhler. İki taraf da haklıydı, ama birinin varlığı ötekinin düzenini bozuyordu. Bu vakalarda, devletin yönetemediği göç sorunu ve plansız uyguladığı iskân politikaları ile tarikatların veya daha geniş ifadeyle toprak sahiplerinin yerleşik düzeni arasındaki gerilimi anlamak mümkündür.

Vakfiyenin Elden Çıkışı ve Borçlar

Faik Efendi'nin Balıklı köyündeki vakfiyesi üzerindeki otoritesi 1890'lı yıllardan itibaren giderek işlevsiz hale gelmeye başladı. Kendi anlatımına göre, nasıl gerçekleştiğini dahi anlayamadan vakfa ait araziler yerel idarenin tasarrufuna geçmiş ve yılda yaklaşık 3 bin kuruşluk düzenli gelir bütünüyle kaybolmuştu. 1902 tarihli bir dilekçesinde, dergâhın yalnızca 150 kuruşluk bir gelire sahip kaldığını, bu nedenle fakirlerin, dervişlerin ve yolcuların ihtiyaçlarının artık karşılanamadığını

[27] BOA. DH. MKT. 1339.65.1., Eldemir, a.g.e, s.284
[28] BOA, DH.MKT., 91 - 45, 09-02-1311

belirtmekteydi. Ancak arazilerin iadesine dair talebi sonuçlanmadan, bu defa biriken vergi borçları gerekçe gösterilerek dergâhın eşyaları haczedildi.[29]

Yaşanan bu süreç, geç Osmanlı döneminde vakıfların giderek artan ölçüde devlet denetimi altına alınmasının tipik bir örneğidir. II. Mahmud döneminde başlayan ve Tanzimat'la birlikte hız kazanan merkezîleştirme politikaları, *Evkāf-ı Hümâyun Nezâreti*'nin kurulmasıyla kurumsallaşmıştı. Vakıf gelirlerinin hazineye devredilmesi devlet maliyesini güçlendiren bir uygulama olarak yerel toplulukların kendi kaynakları üzerindeki tasarruf imkanlarını ortadan kaldıran yapısal bir dönüşüm anlamına geliyordu. Klasik dönemde vakıflar, artı ürünün yerel düzeyde yeniden dağıtımını sağlayan kurumlar olarak toplumsal hayatın sürekliliğinde merkezi bir rol üstlenmişti. Dini hizmetlerin, yoksullara yardımın, dervişlerin iaşesinin ve yolcuların barınmasının finansmanı bu kaynaklarla sağlanıyordu. Ancak Tanzimat sonrasında vakıfların giderek daha sıkı biçimde maliye bürokrasisinin kontrolüne alınması, bu işlevi boşa çıkarmıştı. Vakıflar artık toplum içindeki yeniden dağıtım kanallarından ziyade, merkezi maliyenin tahakkümü altında işleyen tali kurumlara dönüşüyordu.[30] Faik Efendi'nin Balıklı köyündeki vakıf arazilerinden elde ettiği gelirlere el konulması ve dergâh eşyalarının vergi borçları gerekçesiyle haczedilmesi, bu dönüşümün somut bir tezahürüdür.

Nitekim onun adına *822 kuruş 25 para* miktarında bir borç tahakkuk ettirilmişti. Devlet, gerekli ödemelerin yapılması halinde vakfiyenin iade edilebileceğini bildirmişse de, Faik Efendi'nin kısa süre sonra vefat etmesi bu sürecin akıbetini belirsiz bırakmıştır.[31] Bu vaka, geç Osmanlı dünyasında vakıfların giderek daha çok

---

[29] BOA, ŞD. 1593. 28. 1 ; Eldemir, a.g.e. s. 323

[30] Vakıfların yönetiminin merkezîleştirilmesi, gelirlerinin devletin diğer sektörlerine aktarılması ve mîrî hazine ile vakıflar arasındaki alacak ve borçların karşılıklı ibrâ edilmesi, vakıfları borçlu ve mütevellilerini yoksul hale getirmiştir. Cari giderlerin karşılanamaması nedeniyle binlerce hayır eseri harap olmuş ve bu hizmetleri durma noktasına gelmiştir. Sadece hayır sever vatandaşların katkısıyla hizmete açık kalan eserler ayakta kalabilmiştir. Merkezileşme döneminde alınan kararlarla, ta Cumhuriyet'ten önce de Osmanlı toplum hayatında derin izler bırakmış olan vakıf müessesesi büyük ölçüde tahrip edilmiştir, bkz: VGMA, nr. 966, s. 464-465; Nazif Öztürk, "Evkāf-ı Hümâyun Nezâreti", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/evkaf-i-humayun-nezareti (29.09.2025)

[31] BOA. ŞD. 1593. 28. 3 ; Eldemir, a.g.e. s. 328

"iktisadi birim" olarak algılandığını, yerel dayanışma ve dini hizmetlerin finansmanını önceleyen geleneksel rollerinin ise geri plana itildiğini açıkça göstermektedir. Böylece vakıf kurumunun özerkliği zayıflarken, devletin mali ve idari hegemonyası daha da pekişti. Ondan sonra dergâhın başına geçenlerin yaşadıklarını ise sonraki bölümlerde ele alacağız.

Dergâhta İktidar ve Post Kavgaları

Faik Efendi'nin mücadeleleri yalnızca vakıf köyü ve şeyh ailesinin iç hesaplarıyla sınırlı değildi. Karşılaştığı sorunlar, Osmanlı'daki köklü bir çatışma hattını, tekke ile medrese arasındaki kadim rekabeti, yeniden gündeme taşıdı. Zira merkezî otorite, dergâh işlerinin ihmal edildiği kanaatine varmış olacak ki, Faik Efendi'nin yanına vekil sıfatıyla Geyikli Ahmed Paşa Medresesi müderrisi, Şehadet Camii imamı ve aynı zamanda Mekteb-i Mülkiye hocası olan Kara Yusuf Efendi'yi atamıştı. Böylece tekke-müderris hattında eski defterler yeniden açıldı. Faik Efendi'nin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şikâyet dilekçeleri, bu gerilimin boyutlarını gözler önüne sermektedir.

Ona göre Yusuf Efendi, dergâhın misafirhane odalarını asıl işlevinden saptırarak kendi öğrencileriyle doldurmuştu. Oysa bu odalar, seyyahların, fakirlerin ve dervişlerin barınması için tahsis edilmişti; şimdi ise bir tür yatılı medreseye dönüştürülmekteydi. Faik Efendi'nin anlatımıyla, bu uygulama yalnızca mekânsal bir gasp değil, aynı zamanda şeyhliğin manevi otoritesini gölgelemeye dönük kasıtlı bir hamleydi. Hatta, 45 yıllık şeyhliği boyunca dergâhta emanet edilen hiçbir eşyanın kaybolmadığını, fakat Yusuf Efendi'nin öğrencileri geldikten sonra mihrap kenarındaki büyük mumlardan birinin ve secdenin çalındığını söylemesi, bu iddianın sembolik yükünü daha da artırıyordu.[32]

Müderris-şeyh gerilimi burada da kalmadı. Dergâhın yıllardır hizmetini gören, "Rıza Dede" adıyla bilinen görevliyle de ilişkiler bozulmuştu. Dilekçeye göre Rıza Dede,

[32] BOA, DH. MKT.495.68.2, 14 Ağustos 1318, Eldemir, a.g.e., s. 308.

artık "haddini aşmış" ve şeyhine karşı edepsiz tutumlar sergilemeye başlamıştı. Hademe görevinden alınmasına rağmen dergâhı terk etmemiş, kendisine söz söyleyenlere hakaretler yağdırmış, hatta İsmail Hakkı Bursevî'nin türbesinin etrafındaki demir parmaklığın zincirlerini kırarak kendisini türbedar makamına koymuştu. Faik Efendi'nin merkezden istediği şey açıktı: bu şahsın derhal dergâhtan uzaklaştırılması. İlginç olan nokta, bu Rıza Dede'nin muhtemelen yalnız davranmadığıdır. Faik Efendi, onun Yusuf Efendi ve öğrencileriyle ittifak halinde olduğuna inanıyordu.[33] Bu güvene yaslanarak dergâhı terk etmeyen Rıza Dede, şeyhin otoritesini en açık biçimde sarsan figürlerden biri haline geldi. Nitekim birkaç yıl öncesine ait başka bir dilekçede, Faik Efendi, "Kurşunluzade Rıza" adlı bir şahsı dergâhta ateş yakarak tehditler savurduğu için merkeze şikâyet etmişti.[34] İsimler tam olarak örtüşmese de bu tür tekrar eden vakalar, Hikmetizade Dergâhı'nın "içeriden" gelen meydan okumaların da merkezinde olduğunu gösteriyor.

Faik Efendi'nin dergâhındaki huzursuzluk, vakfın işleyişi ya da köylülerle yaşanan gerilimlerle sınırlı kalmamış, kendi özel hayatının da dergâh düzenine sirayet ettiği görülmektedir. Kaynaklarda adı geçen örneklerden biri, şeyhin evliliklerinin yarattığı sıkıntılardır. Hayatı boyunca beş-altı kez evlendiği anlaşılan Faik Efendi'nin bu evliliklerinden biri de Sıdıka Hatun ile olmuştur.[35] Ancak boşanmış olmalarına rağmen Sıdıka Hatun dergâhın harem dairesini terk etmemiş, orada kalmaya devam etmiştir. Faik Efendi bu durumdan şikâyetçi olmuş, eski eşinin dergâhtan çıkarılmasını resmî makamlardan talep etmiştir. Talep kabul edilse bile uygulamada memurlar Sıdıka Hatun'u çıkarmakta başarısız kalmış, sonuçsuz girişimler dergâhın iç işleyişinde yeni bir huzursuzluk kaynağı yaratmıştır.[36]

Bu tür bir olay, şeyhlerin aile düzenlerinin yalnızca özel hayatla sınırlı olmadığını, doğrudan kamusal ve kurumsal hayatı da etkileyebildiğini göstermektedir. Osmanlı

[33] BOA.DH.MKT.1033.17.2, 26 Kanunievvel 1321, Eldemir, a.g.e., s. 314
[34] BOA. 2512. 61. 1 ; Eldemir, a.g.e. s. 300
[35] Bu evliliklerin hepsinin bir arada mı olduğu yoksa farklı zamanlarda mı olduğu net değildir ancak 5-6 defa evlenip boşandığını Şemseddin Efendi aktarmaktadır. Bkz; Şemseddin Ulusoy, a.g.e. s. 181
[36] BOA. DH. MKT. 2406.24.1., 28 Cemaziyelevvel 1318, Eldemir, a.g.e., s.298

dünyasında şeyh aileleri vakıf gelirlerinin tasarrufu, mülk paylaşımı ve mekân kullanımı üzerinden fiilen siyasal bir ağırlık taşırken, haremde yaşanan bir direnişin bile dergâhın otoritesini zedelemesi mümkündü. Bu noktada Sıdıka Hatun'un dergâhı terk etmeme ısrarı, kişisel bir inat ya da boşanmanın ardından yaşanan bir duygusal çatışmayla beraber dergâh mekânı üzerinde hak iddiası biçiminde okunabilir.

Faik Efendi, uzun yıllar boyunca sürdürdüğü şeyhlik ve vakıf mücadelesinin ardından 15 Sefer 1324 / 10 Nisan 1906 tarihinde vefat etti. Onun vefatıyla birlikte, henüz küçük yaşlarda olan oğlu Cemaleddin Efendi'nin omuzlarına ağır bir miras kalmıştı. Zira mesele manevi postun intikalinin ötesinde, dergâhın maddi varlıklarının kim tarafından kontrol edileceği sorunu idi. Nitekim daha Faik Efendi hayattayken dahi damadı Selameddin Efendi, İstanbul'a müracaat ederek kayınpederinin tekkeyi idare edemediğini ileri sürmüş, bu sebeple kendisinin vekil tayin edilmesini ve vakıf gelirlerinden pay verilmesini talep etmişti. Ancak Faik Efendi doğrudan merkeze başvurarak sağlığının yerinde olduğunu, tekkeyi bizzat yönettiğini bildirmiş ve damadının bu teşebbüsünü boşa çıkarmıştı. Bununla birlikte Faik Efendi'nin ölümünden sonra, Selameddin Efendi'nin bu kez çok daha elverişli bir zemine kavuştuğu açıktı.

Dergâhın Celvetî tarikatına mensup olması nedeniyle, Bursa'daki Celvetî âsitânesi olan Üftâde Dergâhı şeyhi Üftade Efendi'den icazet alan Selameddin Efendi, eşinin kardeşi Cemaleddin Efendi'nin vekili olarak kendini şeyh tayin ettirdi. Böylece sembolik olarak tarikat silsilesinin devamlılığı sağlandığı gibi Selameddin Efendi'de maksadına ulaşmıştı. Ancak bu çözüm uzun ömürlü olmadı. Zira aile içinde, özellikle Şeyh Selameddin Efendi'nin ve küçük Cemaleddin'in annesinin etrafında şekillenen hizipler, yeni bir iktidar mücadelesi yarattı. Kadınlar, İstanbul'a dilekçeler göndererek şeyhliğin düşürülmesini ve yerine yeni bir tayin yapılmasını talep etmekteydi. Aile üyesi kadınların iktidar mücadelesi doğrudan merkezle temas kuracak kadar cüretkâr bir boyuta ulaşmıştır.

Ancak bu mücadelenin seyri beklenmedik bir şekilde değişti. Zira Selameddin Efendi, hastalandı ve havasından şifa umduğu için gittiği Uludağ'daki Keles yaylasında vefat etti. Böylece postnişinlik üzerindeki iddiaları da fiilen ortadan kalktı. Bu boşluktan yararlanarak, Narlı Dergâhı şeyhi Bahaeddin Efendi, merkez tarafından İsmail Hakkı Dergâhı şeyhliğine tayin edildi. Fakat bu tayin, dergâh ailesi ile yeni şeyh arasında yeni bir ihtilafın doğmasına yol açtı. Çünkü Osmanlı tekke düzeninde ve vakıf şartnamelerinde yaygın olduğu üzere, şeyh aynı zamanda vakfın mütevellisiydi. Ancak İsmail Hakkı Dergâhı ailesi, vakıf gelirlerinin kontrolünü kendi ellerinde tutmak, bir yabancı olan şeyhe yalnızca belirli bir maaş ödemek istiyordu. Dolayısıyla şeyhlik ile mütevellilik arasındaki bu ikili otorite mücadelesi, birkaç yıl boyunca keskin bir çekişmeye dönüştü.

Nihayetinde, Bahaeddin Efendi'nin Halvetî bir şeyh olması gerekçe gösterilerek tayini iptal edildi. Burada dikkat çekici olan nokta, Osmanlı tarikat pratiğinde bir şeyhin aynı anda iki tarikattan *nasipli* olmasının olağanüstü bir durum olmamasıdır. Nitekim birçok şeyhin bir tarikattan yetişip diğerine intisap ederek çift aidiyetli bir kimlik taşıdığına dair örnekler mevcuttur. Ancak İsmail Hakkı Dergâhı'ndaki örnekte Halvetî kimliği bir "bahane" olarak kullanılmış, asıl amaç aile tarafından hoş karşılanmayan bir şeyhten kurtulmak olmuştur. Dolayısıyla mesele, tarikatlar arası farklılıktan ziyade, yerel düzeydeki çıkar çatışmasının merkezî otoriteye taşınmasıyla ilgilidir.

Bu gelişmelerden sonra geriye merkezdeki atama mercisi için iki ihtimal kalmıştı: Bursa'daki Celvetî âsitânesi olan Üftâde Dergâhı şeyhi ve aslında Halvetî olan Mısrî Dergâhı postnişini Şemseddin Efendi (Ulusoy). Her iki isim de belli dönemlerde dergâhın idaresine vekâlet etti. Üftâde Efendi, özellikle küçük yaştaki Cemaleddin'in seyr-ü sülûkunu üstlenerek tarikat silsilesinin devamlılığını sağladı. Ancak 1915 yılında Cemaleddin Efendi askere alınarak cepheye gönderildi ve bir daha kendisinden haber alınamadı. Bu süreçte dergâhın idaresi, Nakşibendî tarikatından Hacı Ahmed Efendi'ye geçti. Böylece bir Celvetî dergâhı, fiilen başka bir tarikatın usulünce yönetilmeye başlandı. Anlaşılan o ki daha önce Halvetî kimliğini gerekçe

göstererek Bahaeddin Efendi'nin şeyhliğini düşüren ve dergâh gelirlerine doğrudan müdahil olmak isteyen kadınlar artık hayatta değillerdi ya da güçlerini yitirmişlerdi; bu nedenle yeni gelişmelere müdahale edemediler. Bu durum, Osmanlı son döneminde birçok dergâhın yaşadığı dönüşümün küçük ölçekli bir yansımasıdır. Zira 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında gerek aile içi çekişmeler gerekse merkezî otoritenin mali ve bürokratik sıkı denetim politikaları, pek çok tarikat kurumunun ya başka bir tarikata devredilmesine ya da fiilen zayıflamasına yol açmıştır.

Burada özel bir noktayı özellikle vurgulamak gerekir: Hikmetizadeler ailesine dair bu kadar ayrıntılı bilgiyi edinmemizi sağlayan neredeyse tek kaynak Şemseddin Ulusoy'dur. Onun *Yâdigâr-ı Şemsî* adlı eseri, Bursa'daki pek çok tekkenin tarihini özetlerken, İsmail Hakkı Dergâhı söz konusu olduğunda olağanüstü bir içerdenlik sergiler. Hikmeti Mehmed Efendi'nin öldürülmesinden Faik Efendi'nin uzun iktidar mücadelelerine, damat Selameddin Efendi'nin postnişinlik arzularına kadar pek çok detayı aktarır. Bu yakınlığın nedeni büyük ihtimalle kişiseldir: Şemseddin Efendi, şeyh vekâleti yaptığı dönemde Faik Efendi'nin kızı Şaziye Hanım'ı kendi oğlu Zeynüddin Efendi ile evlendirmiş, böylece aileye dünür olmuştur.[37] Dolayısıyla aktardığı bilgiler, sadece bir tarihçi duyarlılığıyla değil, aynı zamanda akrabalık bağı üzerinden edinilmiş içeriden bir tanıklık olarak da okunmalıdır.

Ya Sonra? "Mübarek" Arazide Bir "Ahlaksız" İşletme: Küçükbalıklı Genelevi

1925'te tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla birlikte vakıf malları da tasfiye edilmeye başlandı. 1930'lara kadar kimi müzayedelerle, kimi hediyelerle, kimi de siyasi jestlerle bu mallar vakıf kimliğinden koparıldı. Cumhuriyet'in genç kadroları açısından bu, bir yandan hazineye sıcak para girdisi sağlıyor, diğer yandan da yeni rejimin eşit yurttaşlık söylemini pekiştiren popülist bir adım gibi okunuyordu.[38] Hikmetizade Tekkesi, yani İsmail hakkı Dergahı da bu süreçte kapatılarak yeni rejimin sıhhatli

[37] Ulusoy, a.g.e., s. 182-3

[38] Mısır ve Türkiye'de 20. yüzyılda kurulan yeni rejimlerin köylüleri topraklandırması ve bunların uzun vadedeki sonuçları hakkında bkz. Joel Beinin, *Modern Ortadoğu'da İşçiler ve Çiftçiler*, çev. Defne Karakaya, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019.

bedenler ideolojisini yansıtır biçimde bir jimnastik salonuna dönüştürüldü. Hikmetizade ailesinin fertleri de çeşitli Bursalı eşraf ailelerle evlenerek yeni rejime eklemlendi, hatta "sekülerleştiler" bile diyebiliriz. Dergâh üzerindeki hak iddialarını bir daha dillendiren olmadı.

İsmail Hakkı Dergâhı'nın Küçükbalıklı'daki toprakları da bu tasfiye dalgasının dışında kalmadı. 1928'de çıkarılan bir kararnameyle vakıf arazisinin bir kısmı köylülere düşük bedellerle satıldı. Resmî belgede açıkça belirtildiği gibi, köylüler uzun süredir vakıf arazileri üzerinde hak iddia ediyordu; yıllarca yazıcılıkla çalışan, arazi sahibi bulunmayan halk, kendi taleplerini yönetime iletmiş ve inceleme sonucunda haklı bulunmuştu. Buna göre söz konusu arazi 721 dönüm olarak tespit edildi ve üç dereceye ayrıldı: birinci derece 116 dönüm, ikinci derece 267 dönüm, üçüncü derece 338 dönüm. Arazi değerleri ve ödeme koşulları belirlenmiş, taksitler düzenlenmiş ve gecikmelerde faiz uygulanacağı belirtilmişti. Satış, köylülerin refahını temin amacıyla gerçekleştirilmişti.[39]

1943 tarihli bir başka belgede, Bursa'nın Küçükbalıklı köyünden İbrahim oğlu Bahtiyar ve arkadaşları tarafından köylerinde bulunan vakıf arazisinin kendilerine dağıtılması talebi dile getirilmiştir. Belgede, söz konusu arazinin toplam bedeli belirlenmiş, birinci taksit peşin, geri kalan taksitler dört yıl boyunca eşit ödemeler halinde tahsil edileceği kararlaştırılmıştır. Ödemeler karşılığında arazi, tapuda ipotek edilerek güvence altına alınmış ve her köylünün alacağı parsel, harita üzerinde işaretlenip dağıtılacak şekilde planlanmıştır. Köylüler, bu şartlar altında arazinin satın alınmasına muvafakat etmiş ve süreç Bursa Vakıflar Müdürlüğü'ne bildirilmiştir. Ayrıca, tapu kaydındaki olası fazlalık veya eksiklikler fenni ölçümlerle tespit edilecek ve gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra satış işlemi resmî olarak tamamlanacaktır.[40]

---

[39] BCA, 30-18-1-1 / 27 - 78 4, 29.01.1928
[40] BCA, 30-10-0-0 / 191 - 306 3, 25.01.1943

Bu satışlar, yüzlerce yıldır vakıf sahipleriyle sürdürdükleri mücadelenin köylüler açısından bir zaferini simgeler. Köylüler artık edilgen muhataplar değil, kendi ekonomik ve sosyal taleplerini savunan aktif aktörler olarak sürece katılmıştır. Uzun süre mütevellilerle mücadele eden halk, bu tasfiye sayesinde kendi toprakları üzerinde doğrudan tasarruf sahibi olmuş, bir anlamda küçük çaplı bir *köylü devrimi* gerçekleştirmiştir. Bu örnek, Cumhuriyet'in genç kadrolarının merkezi politikaları ile köylülerin yerel taleplerinin kesiştiği, tarihsel olarak anlamlı bir toplumsal dönüşümü gözler önüne serer.

Ama tarihte hiçbir olay böyle kolay kolay kapanmaz. Toprak, insanın emek ve kanıyla yoğrulduğu kadar, hırsıyla ve arzularıyla da yoğrulur. Dut yaprağından ipek böceğine, tarlalardan tahıla, koyun sürüsünden ete uzanan o "doğa-emek-ürün" zinciri, 20. yüzyılın son çeyreğinde bambaşka bir istikamete kaydı. Bu defa aynı toprak, üretim zincirinin hammaddesi olarak kadının bedenini koydu ortaya. 1986'da Bursa Belediyesi, Balıklı'daki eski vakıf arazisini yap-işlet-devret modeliyle bir genel ev inşasına açtı. 58 villa tipi yapıdan oluşan, o dönem için "Orta Doğu ve Balkanların en büyük seks merkezi" olmayı vaat eden bu proje, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda kültürel ve ahlaki bir kırılmanın sembolüydü.

Buradaki ironi neredeyse tokat gibi çarpıyor insana: Bir zamanlar köylülerin alın teriyle, ipek böceklerinin yediği dut yaprağıyla bereketlenen bu topraklar, şimdi seks işçiliği üzerinden birikecek sermayenin mekânı hâline getirilmişti. Doğanın ritminden çıkan bir servet anlayışı, artık kadın bedeninin metalaştırıldığı bir iktisada dönüşmüştü. Bu, yalnızca "dini vakıf arazisine genelev yapıldı" diye tartışılan bir olay değil; aynı zamanda Türkiye'nin modernleşme sürecinde toprak, emek ve beden arasındaki ilişkinin ne kadar dramatik bir dönüşüm geçirdiğini gösteren bir örnektir. Dönemin İslami kanadını temsil eden Refah Partisi çevresinde yükselen tepkiler, "alimlerin vakıf arazisine genelev yapıldı" sloganıyla yankı buldu. Muhafazakâr camia bunu *laik Cumhuriyet kadrolarının* bilinçli bir meydan okuması olarak okudu.[41] Belki

[41] Dönemin Refah Partisi Konya Milletvekili Lütfi Yalman, 20 Nisan 1996 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na verdiği yazılı soru önergesinde şu ifadeleri kullanmıştır:

gerçekten öyleydi, belki de yalnızca 12 Eylül darbesinin otoriter bakiyesi içinde alınmış bir karar.[42] Ama sonuçta olan şu: bu karşı koyuş kazandı ve 1998'de yıkımlar başladı, 2000'de tamamen bitirildi. Yerine bugünkü TÜYAP Fuar Merkezi inşa edildi.[43] Fakat o hafıza hâlâ capcanlı. Bugün Bursa'da herhangi bir kahvede ya da mahalle arasında İsmail Hakkı Tekkesi'nden ya da Balıklı Vakfiyesinden söz açsanız, mutlaka birisi "ya, hani şu genelev meselesi…" diye söze girer. Çünkü mesele yalnızca bir arsa meselesi değil; hafızanın, toplumsal ahlakın, iktidar ve modernleşme tahayyülünün bir düğüm noktası.

Sonuç Niyetine

Bu makalede, vakıf, mülkler ve dergâhın idaresi etrafında şekillenen ailesel, bürokratik ve hukuksal pek çok süreci mercek altına aldık. Cumhuriyet döneminde dergâhların ve vakıfların bir anda ortadan kaldırıldığına dair hâkim anlatıların ötesine geçerek, aslında bu kurumların 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek özerkliklerini yitirdiklerini, gelirlerini serbestçe yönetmekten mahrum kaldıklarını ve şeyh postunun babadan oğula intikali sürecinde dahi ciddi engellerle karşılaştıklarını gösterdik. Başka bir ifadeyle, 20. yüzyıl başındaki lağv sürecini tek başına Cumhuriyet'e bağlamak, uzun süredir yaşanan yapısal dönüşümleri görmezden gelmektir.

Küçükbalıklı köyünde vakıf arazilerinin yeniden çizilen sınırlarıyla yaşanan çatışmalar, Mehmed Hikmet Efendi'nin öldürülmesiyle sonuçlanacak kadar derinleşmiştir. Köylülerin arazi ihlalleri, vakıf sınırlarını tanımamaları ve artı

"Bursa'da vatandaşlarımızın da yoğun şikâyet ve rahatsızlığına sebep olan; İsmail Hakkı Bursevî Vakfı arazisi üzerindeki genelevin kaldırılmasını düşünüyor musunuz? Bu vakıf arazisi; vakfın vakfiyesine ve ruhuna uygun bir şekilde ne zaman değerlendirilecektir?"
Soru önergesinin dönemin Devlet Bakanı Cemil Çiçek tarafından yazılı olarak cevaplandırılması talep edilmiştir (TBMM Tutanakları, 20. Dönem, 1. Yasama Yılı, Önerge No: 56, 20.04.1996).

[42] 12 Eylül Darbesi sonrası başkan atanan Bursa Belediye başkanı Ekrem Barışık, bir dönem İttihat ve Terakki Binası olduğu için kent merkezindeki en özgün yapılardan birisi olan Osmanlı Bankası binasını yıktırmıştır. Bir diğer hamlesi de harabe halde duran büyük Ermeni Kilisesi'ni yıktırıp arsasına apartman yapımına izin vermesidir. Onun döneminde Bursa, ciddi bir kültürel miras yitimine uğradığı gibi yüksek rant odaklı projelere de izinler verilmiştir.

[43] "Bursa'da Genelev Krizi", *Milliyet*, 08.09.1998. alındığı url: https://www.milliyet.com.tr/pembenar/bursada-genelev-krizi-5347635

ürünlerini paylaşmayı reddetmeleri, Osmanlı tarihinin pek nadir kayda geçmiş köylü-efendi çatışmalarından birini gözler önüne sermektedir. Bu vaka, vakıf düzeninin her zaman "manevi bir uyum alanı" değil, zaman zaman doğrudan çatışmaların sahnesi olduğunu da hatırlatmaktadır. Avrupa'da toprak sahipleri ile köylüler arasındaki uzun erimli gerilimlere benzer şekilde, Osmanlı vakıf düzeninde de çatışmanın, direnmenin ve hatta şiddetin yeri vardı.

İncelediğimiz belgeler bize, şeyhlerin yalnızca manevi otoriteler olmadığını; vakıf gelirlerini yönettikçe, zamanla emlak sahibi olabildiklerini, servet biriktirebildiklerini ve bu servetin paylaşımı konusunda aile içi rekabetlerin ortaya çıkabildiğini de göstermektedir. Burada özellikle kadınların konumunun altını çizmek gerekir. Zira belgeler, dergâh yönetiminde kadınların da perde arkasında erkek şeyhler kadar söz sahibi olduklarını, miras ve vakıf gelirlerinin paylaşımı konularında etkin bir rol oynadıklarını ortaya koymaktadır. Bu durum, Osmanlı toplumunda dini yapılar üzerinden kadınların da belirli bir iktisadi ve sosyal güce eriştiklerini hatırlatmaktadır.

Diğer yandan, 19. yüzyılın büyük toplumsal kırılmalarından biri olan göçmen krizinin, vakıf düzenine nasıl sarsıcı bir etkide bulunduğunu da gördük. Yeni gelen kitleler yalnızca sınırları ve mülkiyet düzenini altüst etmekle kalmıyor, aynı zamanda dergâhın köklü şeyhlerini de zor durumda bırakıyordu. Faik Efendi ve Şemseddin Dede örneklerinde olduğu gibi, dini otoriteler göçmenlerden kira alınması gibi önerilerle varlıklarını korumaya çalışırken, bu girişimler çoğu kez başarısızlıkla sonuçlandı. Böylece, vakıf düzeninin karşısına çıkan yeni demografik ve sosyal gerçeklikler, şeyhlerin hem manevi hem de iktisadi otoritelerini zorladı. Merkezin atadığı bir müderrisin dergâhı kendi çıkarına göre dönüştürebildiğini, hatta asli yapısını bozarak bir medreseye çevirdiğini de gösteriyor. Faik Efendi'nin yaşamı boyunca uğraştığı sayısız mesele, aslında merkezi bürokrasi yerel otorite gerilimin sürekli bir biçimde yeniden üretildiğini kanıtlıyor.

Küçükbalıklı'daki vakıf arazisinin önce köylülerle yeni kurulan Cumhuriyet rejimi arasında, vatandaşlık bilinci ve hak talepleri çerçevesinde müzakere edilmesi ve

ardından arazilerin köylülere dağıtılması, dergâh-toprak-emek üçgeninde yaşanan dönüşümlerin ilk aşamasını temsil etmektedir. Ancak 20. yüzyılın sonlarına doğru aynı arazi bir geneleve dönüştürülerek, üretim ilişkilerinin niteliği köklü biçimde değişmiştir. Bir zamanlar doğa ve köylü emeği üzerinden şekillenen üretim, bu defa kadın bedeninin metalaştırıldığı tamamen farklı bir iktisadi zincire eklemlenmiştir. Bu süreç, yalnızca bir "vakıf arazisine genelev yapılması" meselesi değil; Türkiye'de modernleşmenin toprak, mülkiyet, emek ve beden politikaları arasındaki dramatik kırılmalarını görünür kılan çarpıcı ve sembolik bir örnek teşkil etmektedir. Toplumsal hafızada hâlâ canlılığını koruyan bu "skandal dönüşüm", Federici'nin emek ve kadın bedeni üzerine analizleriyle birlikte okunduğunda, yerel bir hadise olmanın ötesinde küresel modernleşme dinamikleriyle de kesişir. Bu nedenle Balıklı köyü deneyimi, yalnızca bir köyün veya bir ailenin hikâyesi değil, Türkiye'de mülk-beden-iktidar ilişkilerinin tarihsel seyri üzerine düşünmek için de eşsiz bir pencere açar.

Son kertede, bu çalışmada incelediğimiz örnekler bize şunu hatırlatıyor: Osmanlı'daki vakıf ve dergâh düzeni, kendi iç dinamikleriyle, çatışmalarıyla ve krizleriyle birlikte anlaşılmadan, Cumhuriyet'in dönüşüm hamleleri de tam olarak kavranamaz. Maneviyat ile maddiyat arasındaki bu gerilim, yalnızca Osmanlı son döneminin değil, modernleşme sürecine giren tüm toplumların ortak bir hikâyesidir.